

SZVÁK GYULA

I. PÉTER: PRO, KONTRA ÉS REKONTRA

Amint Gebei Sándor professzort is egy kolléga születésnapja ihlette meg, hogy visszatérjen az „örökzöld témához”, I. Péter értékelésének kérdéséhez,¹ úgy mi sem természetesebb számomra annál, hogy az ő tiszteletére készült kötetben mintegy „vizsgálom” e gesztusát. Ezt annál szívesebben teszem, mivel magam is úgy gondolom, hogy a „probléma” ismét igen átpolitizálttá vált az utóbbi időben. Jogosnak érzem tehát, hogy kimerítő bírálatban részesít egy hiperkritikus rosztovi történészt cikkében, aki gyakorlatilag a „fő”-vagy „ősgonoszt” láttatja az átalakító orosz cárban.

Nem véletlenül alakult egyébként úgy, ahogy alakult a „minden idők legnagyobb oroszáról” szóló sajátos népszavazás sem, amelyről annak idején részletesen beszámoltam.² E faramuci „versenyen”, mint tudjuk, I. Péter „csak” az 5. helyezést érte el, amire nincs semmilyen racionális magyarázat, ha csak éppen nem a politikai indíttatás és a manipuláció.

Többször írtam már arról,³ hogy az orosz történelmi gondolkodás történetében csak egyszer volt egy olyan hosszabb időszak, amikor I. Péter alakja háttérbe szorult. (Legalábbis a másik rettegett cárral, IV. Ivánnal szemben.) Ez azonban a sztálini időszakban történt, amikor Sztálin személyesen

1 *Gebei Sándor*: „Pro et contra” Nagy Péter cárról. Megjegyzések egy rosztovi történész vitára ingerlő cikkéhez. In: *Klió és a médiagalaxis. Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére*. Szerk. Martin József – Széchenyi Ágnes. Corvina Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, Bp. – Eger 2011. 149–166.

2 *Szvák Gyula*: I. Péter szupersztár. In: *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben*. Szerk. Mészler Tamás – Sashalmi Endre. PTE BTK, Pécs 2010. 83–87.

3 Legrészletesebben: *Szvák Gyula*: IV. Iván és I. Péter utóélete. (Ruszisztikai Könyvek VIII.) Bp. 2001.

is többször beleavatkozott a IV. Iván- és I. Péter-értékelésbe. Az Eizenstein *Rettegett Iván* című filmje forgatása, sőt forgatókönyve kapcsán kifejtett véleménye világossá teszi prioritásait: ő egy, a Nyugat – s azon belül a németek – ellen harcoló, s e küzdelmében a pártütő bojárokot megleckéztető (értsd: szükség esetén kiirtó) uralkodónak akarta a cárt láttatni, aki országát erős kézzel irányítja. I. Péter viszont csak részlegesen felelt meg ezen elvárásoknak hírhedett „nyugatosága” miatt, ezért szorult hátrébb a sztálini panteonban.

Valami hasonló játszódik le manapság is. Természetesen a megfelelő változtatásokkal. Itt nincs szó sztálini típusú hatalmi aspirációkról, a véres kegyetlenség legitimációs kényszeréről. Szó van viszont rendteremtésről, a felbomlott birodalom legalább részleges újjáépítéséről, a nemzeti nagyság ideológiai, társadalomlélektani – sok tekintetben a pravoszláv egyházra bázisozó – alátámasztásáról. A revolúció helyett az evolúció ül ünnepet, a jecini nyugati eredetű ultraliberális káoszt a tősgyökeres orosz talajban fogant rend váltja fel.

Az igazság kedvéért azt is el kell mondanunk, hogy az ellenkező előjelű politikai befolyásoltságtól sem volt sosem mentes a historiográfia, mint pl. az 1980-as évek második felétől, a „peresztrojkától” kezdődő bő évtizedben. Az orosz értelmiség azokban az években meglehetősen optimista volt, és – mint már annyiszor az orosz történelem során – sokat várt az éppen soron levő vezetőtől, Gorbacsovtól. Az olyan európeér személyiségek, mint például Dmitrij Lihacsov is osztoztak ebben a lelkesültségben. Ez adott esetben eléggé paradox véleményt eredményezett: Lihacsov, a régi orosz kultúra legavatottabb specialistája dicsőítette e kultúra lerombolóját. Részint azért, mert „ha nem lett volna egy »sietős« Péter, akkor könnyen születtek volna más történelmi személyiségek – csakhogy kevésbé tehetségesek és kevésbé alkalmasak az államférfiúi tevékenységre.” Másrészt pedig abból a felismerésből kiindulva, hogy „a hatalmas kiterjedésű Oroszországban valamennyi reform, valamennyi történelmi átalakulás több erőfeszítéssel járt, több munkát követelt és több áldozat árán valósult meg.”⁴ Dmitrij Lihacsov I. Péter kapcsán valójában általában az oroszországi reformok elkerülhetetlenségéről és egyúttal „rögös útjáról” fejtette ki elképzelését, s ezzel mintegy „megtámogatta” Gorbacsovot.

4 D. Sz. Lihacsov.: *Élet és Irodalom*, 1987. VII. 3.

Ha csak politikáról lenne szó, akkor, persze, egyszerűbb lenne a helyzetünk, tollat sem kellene ragadnunk, hiszen úgysem tudunk ellene tenni, illetve nem a történész dolga, hogy politikai játszmákba bonyolódjék. Gebei Sándor maga is lényeglátón utal azonban arra, hogy I. Péter „megosztó” személyisége éppen objektív történelmi teljesítménye okán is egyformán jogosan lehet kritika és elismerés tárgya. Nem véletlenül szenteltem ennek 1989-ben „Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek” címmel egy egész historiográfiai gyűjteményt, majd később monografikusan is elemeztem a „pro és kontra” véleményeket. S bár a historiográfiai analízisben igyekeztem szigorúan tárgyyszerű és elfogulatlan maradni, természetesen saját véleményemet sem rejtettem véka alá. A legpregnansabbban talán a következő összefoglalásban: „Az értékelés feladatát kitzűző és vállaló történész nem érheti be azzal, hogy regisztrálja az I. Péterre vonatkozó egykorú véleményeket vagy felidézze a későbbi történetírókét. Véleménye kialakításakor egy sor egyéb kérdést is fel kell tennie, és lehetőség szerint meg is kell válaszolnia. Elsősorban: arányban voltak-e a Péter által elért eredmények az értük hozott áldozatokkal? Vajon olcsóbban is megúszhatta volna-e az orosz társadalom az »átalakítást«? Aztán: mennyiben célozták Péter reformjai a birodalom átalakítását s mennyiben a konzerválását? Valóban egy »új« Oroszország születését készítették elő, s nem a »régie« átmentését alapozták meg mindörökre? S végül a leglényegesebb történetiszemléleti probléma: a birodalom vagy az alattvaló érdekei nyomnak-e többet a latban az utólagos történelmi értékeléskor?

Vaszilij Kljucsevszkij fogalmazott úgy, hogy az orosz történelem alapellentmondása a fordított arányosság a birodalom, illetve az állampolgárok szabadságának, jólétének erősödése között. Soha addig olyan rosszul nem éltek az emberek Oroszországban, mint Péter idején. Ez persze lehetett a boldogabb jövőért hozott kényszerű áldozat is. Péter reformjai azonban egy katonai monarchiát erősítettek meg és fejlesztettek tovább a totális állam irányába. És nem a »felvilágosult« abszolutizmus eszközrendszerével, amely legalább felvillanthatta volna a polgárosodás felé vezető átmenetet. I. Péter az állam szolgájaként süllyesztette a társadalmat. Miközben az »államot« európai-zálta, addig a társadalmat »asiatizálta«. Persze az orosz állam homlokzatának nyugati mintára történő átfestése sem volt teljes – ezt majd II. Katalin végzi

el. A hadsereg és a szolgáló nemesi bürokrácia megszervezésével, illetve az alsóbb néposztályok rabszolgává süllyesztésével azonban tartós »eredményt« ért el – ezen már csak enyhíteni fognak utódai.

E tekintetben persze tényleg csak kiteljesíti az addigi társadalomfejlődésben benne levő lehetőséget. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy mint egy katalizátor, felgyorsította a történelmi folyamatokat. Nélküle minden lassabban, de talán fájdalom mentesebben ment volna végbe. Oroszország később került volna közel Európához, és lehet, hogy távolabb is maradt volna tőle. Történelmi perspektívában nézve, a patriarchális rend felbomlását csak a modernitás legitimálhatja. I. Péter feláldozta a stratégiai célt a taktikai feladat megoldásáért. Birodalmat szervezett despotikus alapokon – hosszú időre száműzve a polgári társadalom illúzióját. A történelmi determinációkért természetesen nem lehet egy történelmi személyiséget elítélni. Hiba lenne akár csak utólag is felelősségre vonni egy uralkodót azért, mert a rendelkezésre álló eszközökkel a lehető legnagyobb hatásfokkal valósított meg egy országa előtt álló reális célt. Az emberi életekért azonban minden korban kár, különösen, ha áldozatuk hiábavaló volt. I. Péter ezért sokkal inkább tragikus, mint pozitív vagy negatív történelmi személyiség. Azt tette, amit tennie kellett és lehetett. Az orosz birodalomnak minden oka megvan a dicsőítésére, az alattvalónak pedig a megátkozására.”⁵

Értékelésemben tehát magam is azt tettem, amit Gebei Sándor: megpróbáltam balanszírozni az érvek-ellenérvek között. Csakhogy amíg nála a pozitív, addig nálam a negatív irányba billen a képzeletbeli patikamérleg. Nem volt könnyű egyébiránt higgadtnak maradni ezen közben, amikor az orosz történetírás atyja, Nyikolaj Karamzin pl. ekként ír: „Változzanak bár ezek a szokások természetes úton, ám rendeletekkel megváltoztatni őket erőszak. Törvénytelen még az egyeduralkodó monarcha részéről is... az összeméri jótétemények megszerzésével egy időben elvesztettük állampolgári erényeinket. Az orosz név vajon még ma is olyan kifürkészhetetlen erővel hat ránk, mint korábban? És egészen természetes: nagyatyáink, már Mihail és fia uralkodása alatt sok hasznosat átvettek a külszorbéli szokásokból, ám mégis megőrizték azt a gondolatot, hogy az igazhitű orosz

5 *Szvák Gyula*: I. Péter In: A tizenkét legnagyobb orosz. Szerk. Szvák Gyula. *Russica Pannonicana*, Bp. 2009. 109–111.

a világ legtökéletesebb polgára, a S z e n t O r o s z h o n pedig – a legelső állam... Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából... Kétségtelenül nagy volt, de még sokkalta nagyobb lehetett volna, ha megtalálta volna azt a módot, hogy az oroszok elméjét úgy világítsa meg, hogy állampolgári erényeik ne szenvedjenek csorbát..., ha Európát megpillantva, nem akart volna Oroszországból – Hollandiát csinálni.”⁶

Nem sokkal később a szentpétervári történész professzor, Nyikolaj Usztrjalov viszont egészen másként látta: „Péter ugyanaz volt Oroszország számára, mint ami Európa számára a kereszteshadjáratok, a könyvnyomtatás, Amerika felfedezése és műveltségének többi forrása. Oroszország nemcsak reguláris hadseregét, flottáját, a szenátust, a színódust, a kollégiumokat, a szolgálati szabályzatokat, az első gyárakat, az első iskolákat, az akadémiákat, a győzelmeket, a Balti-tenger feletti uralmat, az Európával való kapcsolatot, az északon meglévő hatalmi fölényt köszönheti neki, hanem a mostani állapotáért is hálás lehet; a Péter vetette mag termését mi aratjuk le. Ő Oroszország számára egy hirtelen támadt, fényességes égitest volt, amely mindent felmelegített, megtermékenyített, felélesztett; szétörte durvaságunk bilincseit, felrázott minket évszázados álmunkból, arra készítette, hogy felocsúdjunk, rácsudálkozzunk saját magunkra, szomszédainkra, a természetre; egy jobb polgári életre szólított fel minket, megmutatta nekünk eszközeinket, és az utat, melyen rendíthetetlenül haladnunk kell. Oroszország, csak egyedül Péter nem több mint 36 évig tartó uralkodása alatt megtudott és elsajátított nagyobb részt mindent, amit Európa művelődése az események végeláthatatlan sorának, kedvező esetek bonyolult láncolatának köszönhet, a könyvnyomtatás feltalálásától a vesztfáliai békéig. Péter két évszázadot egyesített meg magában.”⁷

Az ilyen és ezekhez hasonló szélsőséges nézetekből levont történelmi tanulságok alapozták meg mindkettőnk – Gebei professzor és jómagam – árnyalt és mértéktartó értékelésre való törekvését.

A kettősség azonban kétség kívül tetten érhető. Nem kell azonban ehhez

6 *Nyikolaj Karamzin*: O drevnyej i novoj Rosszii in: Isztorija goszudarsztva Rosz-szijszkovo, t. X-XII., Moszkva 1997. 501–504.

7 *Nyikolaj Usztrjalov*: Russzkaja isztorija. 5. kiad., Szpb. 1855. 20–25.

két külön történésznek lenni. Napjaink talán legjelesebb Péter-kutatója, a pétervári Jevgenyij Anyiszimov egyik újabb munkájában maga helyezkedik mindkét pozícióba, ahogy ő fogalmazza: a „nyugatos, felvilágosult patrióta” és a „konzervatív patrióta” pozíciójába, majd mintegy párbeszédet folytat önmagával előbbieik modorában, a rájuk jellemző nézetrendszereket recitálva.⁸

Bizony, a nagy reformvárakozások korának Jevgenyij Anyiszimova, 1989-ben még sokkal egyértelműbben foglalt állást: „[A téma aktualitását az adja, hogy] a mi társadalmunk azon átalakulások korába ért, amelyek mélységétől, következetességétől és radikalizmusától függ gyermekeink és unokáink további sorsa. Ezért olyan fontosak számunkra a reformok és a reformátorok történelmi tapasztalatai.” A történelem ezen leckéi közül Anyiszimov az alábbiakat tartja a legmegszívlelendőbbeknek: „felmerül az orosz talajon történő átalakítások legfontosabb, gyökeres problémája: hogyan, milyen úton kell haladni, hogy megvalósítsuk az igazságot, az igazságosságot, az egyetemes boldogságot? Az erőszakos progresszió útján, amikor normálisnak, megengedhetőnek számított az, hogy a nép egyik részét feláldozták a többiek fényes jövője érdekében, amikor a magas célok elérésének eszközeként az erőszakot, a legkülönbözőbb formában megjelenő kényszert választották? Éppen ezen az úton járt Péter-reformátor.”⁹

A nagy megrázkódtatások és az új rend utáni Anyiszimov 2013-ban azonban már nem akarja feloldani az értékelés kettősségét, eldönteni a vitát. Mégpedig azzal az érveléssel, hogy a múltból való elmélkedés úgyis a jelenről, a jövő kilátásairól szól.¹⁰ A polémia ilyenképpen lezárhatatlan, történészi eszközökkel megválaszolhatatlan. Ami – ha igaz – nem megnyugtató sem a szakma, sem a világ jelen állapota, sem gyermekeink és unokáink jövőbeli esélyei szempontjából.

8 *Jevgenyij V. Anyiszimov: Vecsnij szpor o Petre Velikom: blago ili zlo dlja Rosszii?* In: Canadian-American Slavic Studies. 47/4. (2013) 473–491.

9 *Jevgenyij V. Anyiszimov: Vremja Petrovszkij reform.* Leningrád 1989. 10–12.

10 *Jevgenyij V. Anyiszimov: Vecsnij szpor i. m.* 491.